

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

122:3 • 2002

Dåtiden – tur och retur

Av Håkan Arvidsson

Med en provokativ formulering kan man säga att all historia är samtids-historia. Formuleringen rymmer en väsentlig sanning. Ingen – inte ens den mest omsorgsfulle forskare – undgår att påverkas av den tid han själv lever i. Det gäller speciellt för de sk mjuka ämnena – de som blandar iakttagelse med reflektion och som har människan eller hennes sociala gemenskap som sitt egentliga forskningsobjekt. Det handlar med andra ord om de ämnen som dominerar humaniora och samhällsvetenskap. Och på inget område är samtidens föreställningar så inflytelserika som när det gäller historia. På alla, både tänkbara och otänkbara, vägar präglas historikern av sin tids intellektuella klimat, dess konventioner och dess konflikter, dess oro och dess förhoppningar. Denna tidsmedvetenhet ligger som ett osynligt filter mellan nuets värld och det förflutnas landskap. Allt vi ser när vi blickar bakåt mot det förgångna färgas och formas ofrånkomligen av detta filter. Historikern är med andra ord fångslad i sin egen tid. Den bestämmer hans synvinkel, begränsar hans synfält, definierar hans problemuppfattning och ställer omärkligt både de gåtor och de svar han formulerar.

Det är denna underkastelse under "nuet" som tvingar oss att ständigt skriva om historien. Det spelar ingen roll hur inträngande vi studerar källorna, med vilka metoder och tekniker vi lär oss att bearbeta dem. De kommer ändå att anförtro sig till framtida generationer på ett annat språk än det på vilket de talat till oss. Det beror inte bara på att tidens ström ständigt förskjuter vårt perspektiv och bleker det förgångnas färger. Problemet är djupare än så. Den etablerade historiska metoden¹ kräver att vi koncentrerar oss

1. Här tänker jag givetvis på den empiriska positivism som behärskat skandinavisk historieskrivning alltsedan Erslevs och bröderna Weibulls genombrott under 1910- och 1920-talen. Den grundläggande ståndpunkten här är att historikerns främsta uppgift är att etablera och säkerställa fakta. När det arbetet väl är gjort lägger sig pusslet själv. Även om uppfattningen ifrågasatts under senare decennier ger en snabb överblick över skandinaviska doktorsavhandlingar en klar bild av dess fortsatta dominans.

Fil kand Håkan Arvidsson, f 1943, är universitetslektor vid Roskilde universitetscenter. Hans forskningsområden är främst medeltidens politiska och sociala system och den europeiska moderniseringsprocessen. Han har också gett ut ett arbete om Affären Rami-Bergman. Han är en flitig medarbetare i tidskrifter och dagspress. Arvidssons senaste bok är andra delen av *Tusen år i Europa*.

Adress: Roskilde universitetscenter, Postboks 260, 4000 Roskilde, Danmark.

E-post: harvid@ruc.dk

på enskildheter – säkerställer fakta som det brukar heta. Men det finns inga fakta, i varje fall inga fakta som existerar som enskildheter eller som ett slags atomer av vilka historien är byggd. Och skulle man finna sådana är de med säkerhet tomma, befriade från all betydelse eller mening.² Fakta är ytterst sett bara vårt sätt att analytiskt sönderdela oupplösliga sammanhang. Därför betyder de heller ingenting förrän de ånyo placeras i ett rekonstruerat sammanhang. Och det är vid konstruktionen av dessa sammanhang som historikern obehagligt fastnar i tidsandans fälla.

Därför är också den gamla men seglivade drömmen att kunna kartlägga historien en orimlighet. Historien låter sig – lika lite som det enskilda livet – kartläggas.³ Den som lägger sig på analytikerns soffa för att förstå sig själv upptäcker snabbt att det liv han/hon levtt är ett ogenomträngligt om än sammanlänkat kaos. Det han/hon kan hoppas på är att få ögonen på brottstycken och i bästa fall brottstycken som tycks vara betydelsebärande. Mer än så kan aldrig uppnås. Historikern befinner sig i samma situation. Det sammanhang han/hon vill överblicka och förstå är dessutom av oceaniska dimensioner – ett hav utan stränder.

Kunskap eller tidsfördriv?

Vad är då meningen med att studera historia om den aldrig kan ge några beständiga svar? Är det bara en fråga om sofistikerad underhållning? En för-sättning av den urgamla traditionen att berätta om gångna tiders stordåd i lägereldens sken? Eller finns det något annat, något slags insikt – om än bräcklig – som kan utvinnas av att söka de mänskliga spår som leder bakåt?

2. Hayden White brukar vanligen utpekas som den främste representanten för den radikala förnekelsen av fakta. Det är emellertid en orättvis anklagelse som det inte går att finna stöd för i hans författarskap. Såväl i huvudverket *Metahistory*, Baltimore 1973, som i senare arbeten som *Tropics of Discourse*, Baltimore 1978, och i hans senaste bok, *Figural Realism*, Baltimore 1999, driver han tesen att fakta får sin betydelse av det sammanhang i vilket det placeras och att sammanhanget ytterst bestäms av den genre i viken forskaren arbetar. För historikers del menar White att genren alltid är narrationens samt att historikernas teoretiska svaghet är deras brist på genremedvetande. För egen del måste jag medge att jag har svårt att hitta någon historiker som reducerar faktas roll i någon annan mening än just denna. Den postmoderna historieskrivning som så ofta nämns i debatten förefaller mig mest av allt likna ett spöke i viken forskaren arbetar. För historikers del menar White att genren alltid är narrationens samt att historikernas teoretiska svaghet är deras brist på genremedvetande. För egen del måste jag medge att jag har svårt att hitta någon historiker som reducerar faktas roll i någon annan mening än just denna. Den postmoderna historieskrivning som så ofta nämns i debatten förefaller mig mest av allt likna ett spöke i viken forskaren arbetar.

3. Källkritiken har typiskt nog alltid haft ett klivet förhållande till historieskrivning. För att undvika subjektivitetens problem skall fakta helst tala för sig själv. Men alla vet att de sällan gör det. De måste arrangeras och tolkas och i samma ögonblick som det sker går hela vinsten med källkritikens förmenta objektivitet i upplösning. Det vanliga svaret på detta hopplösa dilemma har varit ett slags trollformel som gått ut på att när det gäller just själva förmedlingen av forskning är det tillåtet för historikern att "dikta över fakta". Så mycket dikt har det emellertid aldrig blivit i skandinavisk historieskrivning.

På sätt och vis vill jag svara ja på båda dessa frågor. All historia som inte kan förmedlas är faktiskt poänglös. Det finns ingen intressant eller meningsfull historieforskning som inte har det yttersta syftet att sammanfatta, popularisera och förmedla. Sett i detta perspektiv är historia underhållning, ett roande tidsfördriv eller ett glaspärlespel som kan fylla livet. Men historia är, eller kan också vara, något mera, något som har med reflektion, insikt och förståelse att göra. Dessa båda former av historia behöver inte nödvändigtvis stå i konflikt med varandra. Men i praktiken är det vanligen fallet.

Till skillnad från samhällsvetenskaperna rymmer all historia ett slags ifrågasättande av nuet. Samhällsvetenskap lider av en principiell historielöshet så till vida att den är oförmögen att se sin egen tid som ett ögonblick, bland oändligt många ögonblick, i tiden. Den tar samtidens förhållanden för givna och ibland också som absoluta. Därmed har den en tendens att betrakta det närvarande som det naturliga och som den måttstock utifrån vilken allting skall bedömas och förstås. I det avseendet postulerar den att vi alltid befinner oss vid historiens slut. Denna föreställning är ingen tillfällighet eller banalt tankefel. Den är faktiskt samhällsvetenskapens grundläggande credo, dess oundgängliga förutsättning. Samhällsvetenskapen måste axiomatiskt anta att världen och samhället, i det stora hela, skall förbli vad de är. Om inte, blir varje studium av den nu rådande situationen omöjlig att lägga som grund för de prognoser och förutsägelser på vilka samhällsvetenskapen bygger sin legitimitet och hävdar sin nytta.

Det är på sätt och vis naturligt att man uppfattar det närvarande och det existerande som givet och beständigt. I viss mån är det också rimligt. Det är faktiskt så att det alltid är 50 procents sannolikhet för att morgondagens väder blir detsamma som dagens. På samma sätt är det med nuet och framtiden. Det är alltid 50 procents chans att livet och världen, i stort sett, kommer att vara likadana imorgon som idag. På denna kalkyl har vi rest nutidens väldiga apparat av prognoser, utredningar och planering. Vårt samhälle önskar bara sådan förändring som kan initieras och kontrolleras av mänsklig kunskap och energi. Den vill helst glömma den andra sidan av kalkylen – att det är 50 procents chans (eller risk) att ingenting i morgon liknar något som vi hittills har upplevt.

Historien erbjuder ingen lösning på detta samhällsvetenskapliga dilemma, men den tillhandahåller en utväg. Visserligen är historien i likhet med samhällsvetenskapen bestämd av samtidens anda och föreställningar, men till skillnad från samhällsvetenskapen söker den sanningen om nuet genom att

betrakta det i en "fjärran spegel" – en spegel som vrider synvinkeln på det närvarande och ändrar belysningen av nuet.

Metaforiskt är historien det förflutnas flod, och den som stiger ned i denna flod stiger aldrig upp på samma strand. Historien relativiserar samtiden genom att den, för ett ögonblick, låter historikern stiga ut ur nuets idéer och möta andra synsätt, andra värden och andra upplevelser. För den som bara i någon mån tränger in i det förgångnas gömda och glömda världar blir det omöjligt att fortsätta att se sin egen tid som den enda naturliga och som alltings måttstock. I själva verket sker det motsatta – samtiden reduceras till en av många epoker och är liksom de andra dömd att sjunka undan för att slutligen samlas som slam på botten av tidens flod.

En fjärran och "magisk" spegel

Historikerns inträde i historiens fjärran rum kan liknas vid den förvandling som en människa upplever då hon förflyttar sig från sitt eget samhälle till en annan kultur.⁴ I den takt och omfattning hon anpassar sig till de nya förhållandena och assimilerar de värden som där är givna, kommer hon att uppleva sin egen kulturs föreställningar – som nyss var självfallna – som avlägsna och i vissa fall även främmande. Historien fungerar med andra ord som en distanseringseffekt, som i någon mån kan befria oss ur tidsandans fängelse. Inom parentes sagt utnyttjades just denna mekanism flitigt i 50-, 60- och 70-talens antropologiska forskning. Den beskrev och analyserade "primitiva" kulturer, men riktade indirekt sin kritik mot västvärldens civilisation, vilken genom kontrastverkan framställdes som depraverad och förfallen. Det kanske bästa moderna exemplet är Margaret Meads studier av naturfolken på Samoa och Nya Guinea⁵, men på sätt och vis gäller detta grepp för de flesta antropologiska studier. Antropologerna arbetar genomgående med den kontrast som uppstår när man anlägger ett dubbelseende på sin egen tid eller sin egen kultur.

4. Denna problematik har knappast intresserat historievetenskapen. Vill man finna en djupare diskussion av frågan får man söka sig till skönlitteraturen där identitetsförskjutningar ofta stått i fokus. Här vill jag blott peka på några moderna exempel av vilka historieforskningen borde ha något att lära. Både förra årets nobelpristagare Vidiadhar S Naipaul, se speciellt reportageböckerna *Among the Believers*, London 1981, och *India*, New York 1977, eller romanerna *A House for Mr Biswas* och *Half a Life*, New York 2001, och den Sri Lankiske författaren Michael Ondaatje, speciellt *Anil's Ghost*, London 2000, har inträngande analyserat både fördelen och nackdelen, såväl smärtan som nåden, av att leva i en kulturellt och tidsmässigt kluven tillvaro. Exempelen skulle emellertid kunna mångfaldigas.

5. Margaret Mead, *Coming of Age in Samoa: A Study of Adolescence and Sex in Primitive Societies*, New York 1973. Ett annat och mer klassiskt exempel är Alexis de Tocqueville om vilken det brukar sägas att han skrev om Amerika men tänkte på Frankrike.

Det historiska studiet bestäms således av den tid vi själva lever i, samtidigt undergräver den dess självbild och ifrågasätter dess självförståelse. Därför kan man lika gärna vända på den inledande satsen och säga att ingen historia är samtidshistoria. Historien tillhandahåller inte bara en fjärran spegel utan också en *magisk* spegel. Om det finns någon dialektisk (vilket jag egentligen tvivlar på) kunskapsteori så handlar den om det egenartade samspillet mellan Nu och Då. Vi reser ut – eller kanske in – i historien med en intellektuell utrustning som formats av vårt samhälles kulturella, sociala och politiska konfliktmönster, så som de nu gestaltas hos oss som individer och personer. Och vi vänder förändrade tillbaka från resan i det förflutna, omformade av andra tiders och samhällets erfarenheter. Den nya insikt som vi därigenom förvärvar förändrar i grunden vår syn på den värld vi lever i, den rubbar våra värderingar och sätter oss därför i stånd att upptäcka sådant i vår egen tid som egentligen bara kan iakttas på distans.

Det intressanta och i min mening "magiska" som sker vid konfrontationen mellan nu och då, mellan historia och samtid, ligger just i att det skapar en distans som aldrig kan uppnås om man blott förblir i samtiden. Distansen kan heller inte uppstå om man uteslutande fördjupar sig i det förgångna. Om man, så att säga, reser bort utan att någonsin återvända kommer man aldrig att se utgångspunkten med den nya blick som formats av resans erfarenheter.

Historiens särart jämfört med samhällsvetenskapen, så som den vanligen bedrivs, ligger just i det dubbla perspektiv jag här försökt fånga. Det har på senare år blivit otydligare genom att delar av den samhällsvetenskapliga forskningen tillägnat sig eller t o m övertagit ett historiskt perspektiv för att komma i besittning av det dubbelseende som bara den historiska synvinkeln kan ge. Dock finns det anledning att mana till försiktighet vid användningen av den "magiska" spegeln.

Den första faran ligger i en alltför stark ambition att uppleva historien eller kanske snarare att leva sig in i den. En sådan historiesyn bottnar i inbillningen att det skulle vara möjligt att göra sig av med de hållningar och värderingar som samtiden påtvingar oss. Det outtalade målet för denna form av upplevelse- eller inlevelsehistoria är en historieforskning för sin egen skull: ett slags l'art pour l'art. Forskning för forskningens egen skull riskerar emellertid att bli intetsägande eftersom den undandrar sig att svara på de existentiella frågor som alltid varit och måste förbli den humanistiska bildningens huvuduppgift. Dessvärre är den också dömd att misslyckas. Den kommer att hamna i det klassiska wittgensteinska dilemma: det som kan sä-

gas säkert är ointressant, medan man måste tåga om det som är intressant eftersom det är osäkert.

Den andra risken ligger i att historikern tycker sig se samtiden reflekteras överallt i det historiska skeendet. Han/hon lockas att tillrättalägga sitt material så att det passar in i ett utvecklingsschema, som förklarar varför vårt samhälle ser ut som det gör och varför vi är dem vi är. Typisk för denna variant av historisk forskning är de stora historiefilosofiska system som ser utvecklingen som bestämd av krafter bortom vår kontroll och förståelse. Den leder oftast till ett överdrivet eller ohållbart analogitänkande. Historikern ser överallt paralleller till sin egen tid och misslyckas med att se det unika i varje historiskt skeende. I själva verket använder denna form av historieskrivning samtiden som ett slags facit och härleder all historia ur den belägenhet historikern eller filosofen anser att människan och kulturen för tillfället befinner sig i.

Struktur eller aktör

Kan man mot denna bakgrund överhuvudtaget tala om något sådant som historisk teori? Det beror lite på vad man menar, men generellt sett vill jag hävda att historieforskningen liksom historiografin måste hållas fri från allt som liknar strukturalistisk teori.

Inom all humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning skär en vetenskapsteoretisk demarkationslinje som inte kan övervinnas eller utslätas. Den linjen går mellan en uppfattning av historien, det sociala livet eller det politiska handlandet som styrt antingen av *strukturer* eller som format av *aktörer*. I alla former av strukturalistiska förklaringsmodeller är själva poängen att helt utplåna eller i varje fall minimera betydelsen av ett handlande subjekt. Det är kollektiva sammanhang, geografiska förutsättningar, materiella villkor eller religiösa makter, som bestämmer den historiska utvecklingen och som styr den enligt orubbliga lagar. Fortunas hjul snurrar utan varje mänsklig påverkan. I själva verket är människan enligt dessa teorier blott en bärare av roller – roller som hon tilldelas av krafter som är henne övermäktig. Vi gör helt enkelt bara vad vi måste göra. Det finns en skönhet i dessa teoretiska system som kommer sig av att de – till synes – kan förklara och ge mening åt både nuet och det förgångna. Allt ingår i en stor och vanligen underbar plan för människans slutgiltiga emancipation.

Allt strukturellt tänkande bygger emellertid på antagandet att det är möjligt att nå antingen fullständig kunskap eller åtminstone tillräcklig kunskap

om verklighetens natur. Det tror jag inte är möjligt. All vår kunskap är filtrerad genom den mänskliga subjektiviteten. Och inte bara det, den är också genetiskt begränsad av vår hjärnas konstruktion. Vi kan bara, som Kant uttryckte saken, förstå världen i vissa givna former. Vi uppfattar allt i bestämda kategorier, som exempelvis rum och tid. Vi kan aldrig tränga igenom, utanför eller bortom dessa inbyggda gränser för vårt tänkande och därför når vi aldrig någon kunskap om det vi högtidligt kallar de yttersta tingen och som Kant kallar "das Ding an sich".

Om man accepterar detta grundläggande kunskapsteoretiska resonemang så måste man också acceptera att det inte är "verkligheten" som är vetenskapens objekt. Vetenskapen har överhuvudtaget ingenting med verkligheten att göra. Den inskränker sig blott till att bearbeta, systematisera och analysera våra intryck av den verklighet, som vi *postulerar* existerar bortom och oberoende av våra förnimmelser.

Det är här det strukturella tänkandet råkar i allvarliga problem. Som jag redan sagt är själva poängen med strukturella förklaringar att de kan uppställa lagar och kalkylera både historiens gång och framtidens omvälvningar. Men för att kunna uppställa lagar måste vi nå kunskap om själva "verkligheten". Det räcker inte att bygga på insamlade och bearbetade intryck eftersom dessa bara är uttryck för vad aktörerna (eller strukturernas bärare) har sett eller trott sig se.

All världens data – om de nu kunde samlas – skulle inte vara till minsta hjälp. De är ju nämligen fortfarande formade och förstådda av aktörernas bedrägliga subjektivitet. Varje strukturalistisk teori om historien och samhället måste därför ha utfört det som den a priori anser omöjligt. Den måste ha trängt igenom den skenbara värld i vilken subjektiviteten stängt oss inne och funnit den kunskap som bara är Gud förunnad. Därmed blir också strukturalismen historiskt ointressant eftersom den principiellt gör slut på historien. Efter att vi sprängt subjektivitetens fängelse vet vi allt som kan hända och kommer att hända. Det är därför föga förvånande att filosofen Francis Fukuyama – den senaste i raden av historiedödare – är en modern utgåva av Hegel. För att uttrycka det kort; all strukturalistisk teori utgår antingen från en gudomlig insikt och då är den inte så mycket en fråga om vetenskap som om tro eller också hävdar den ur ett studium av aktörernas handlingar att den funnit de lagar som styr detta handlande och då står den i strid med sin egen förutsättning – att det är omöjligt att från skenvärlden sluta sig till någonting om verklighetens innersta väsen. Hur man än vrider

och vänder på saken hamnar den sekulariserade strukturalisten i ett tröstlöst cirkelresonemang. Historiens lagbundenhet extraheras först ur aktörernas vilja och handlingar och därefter bestäms aktörernas vilja och handlingar som resultatet av historiens obevekliga lagar.

Det handlande subjektet

Jag vill inte påstå att de sk aktörsteorierna löser alla problem, men de löser trots allt detta fundamentala dilemma. Utgår man från aktörerna som de handlande subjekt som förändrar världen så är det inte nödvändigt att äga kunskap om "das Ding an sich". Det innebär emellertid samtidigt att man måste uppge varje ambition om att förstå historiens mål och mening och böja sig för att de är och måste förbli en gåta.

Aktörsperspektivet skapar emellertid samtidigt andra svårigheter. Jag skulle här vilja peka på två som är särskilt besvärliga. Varje historiker är bekant med problemet att mycket få handlingar leder till sitt avsedda resultat. Intentioner korsas alltid av andra och motsatta intentioner i ett oöverskådligt virrvarr. Det finns inget riktigt bra kriterium för att skilja viktiga handlingar från oviktiga, inget säkert sätt att bedöma risker och möjligheter. Allt skedande tenderar att likna den moderna kaosteorins föreställningar. Orkaner kan utlösas på vårt norra halvklot därför att en fjäril fladdrar med vingarna på det södra. En kula kan välta ett världsrike och en tanke krossa en kultur. Aktörsteorier har således notoriskt svårt att skilja väsentligt från oväsentligt. Det är bl a denna svaghet som gör strukturella perspektiv så lockande. I de strukturella tankefigurerna är frågan om väsentligt och oväsentligt löst en gång för alla. Det spelar sedan ingen större roll om man som historiens drivkraft utropar klasskampen, könskampen, miljöförhållandena, Guds allmakt, Världsandens behov av självförverkligande eller ekonomins inneboende logik. Resultatet blir detsamma.

Den andra svårigheten gäller frågan om aktörens handlingsfrihet. Den är på sätt och vis besläktad med den första. Om världen består av förnuftiga aktörer som kan göra vad de vill, varför skapar de då inte genast ett gott samhälle som ger dem alla möjligheten att leva ett värdigt liv? Man kan naturligtvis säga att människan varken är god eller förnuftig utan tvärtom ond och irrational och att vi därför aldrig kan åstadkomma det goda samhället.⁶ Det

6. Ingen har med större briljans och konsekvens än Schopenhauer utvecklat föreställningen om livet som ett lidande. För Schopenhauer är det vår instinktiva livsvilja som skapar lidandet. Enda möjligheten att undgå lidandet är följaktligen att vända världen ryggen. Se *Die Welt als Wille und Vorstellung* (På svenska *Världen som vilja och föreställning*, Nora 1992).

är i och för sig en acceptabel förklaring, men den är motbudande och knappast empiriskt hållbar. Naturligtvis finns det ondska och irrationalism till övermått, icke desto mindre har människan i sitt sociala liv lyckats att marginalisera dessa egenskaper och skapa både stabila gemenskaper och välordnade samhällen som förmått hålla kaos på avstånd.⁷

Med jämna mellanrum lider emellertid aktörernas förmåga att kontrollera händelseutvecklingen skeppsbrott. I efterhand, när historikern blickar bakåt, liknar dessa situationer en arbetingad självdestruktivitet. Ingen gör längre det som är rationellt och nödvändigt. Istället dikteras alla handlingar av kortsynt självbevarelsedrift, ungefär på det sätt som Hobbes utmålar naturtillståndet. Varje kultur har sina sammanbrott, då grymheten, misären och vanvetet behärskar dagordningen. Det är naturligtvis ofta möjligt att i efterhand konstruera rationella orsaker till dessa onskans spiraler, men de lider för det mesta av just konstruktionism och som jag redan framhållit förblir inga sådana tolkningar varaktiga. Det finns exempelvis oräkneliga förklaringar till det romerska världsríkets undergång. De har skiftat från tid till annan och de kommer att fortsätta att skifta. Den aktörsorienterade historie-skrivningen kan med andra ord aldrig erbjuda oss något hopp om att finna sanningen om oss själva eller om vårt handlandes drivkrafter. Den är i det avseendet en sekulär teori och utmärks av att den varken vill eller kan svara på frågan om verklighetens innersta natur.

Aktör eller subjekt

Så långt kan det synas som om det postmoderna tänkandet⁸ skulle ha en stark poäng. Om ingenting är säkert utan allt flyter i en subjektiv soppa, kan vi upp-

7. Denna diskussion tillhör de mest centrala inom den klassiska och även den moderna politiska filosofin. Tydligast kan den kanske ses i konflikten mellan Thomas Hobbes och John Locke. Båda utgår från ett psykologiskt antagande om människans natur. Enligt Hobbes är hon egoistisk, ond och korttänkt. Hon kan därför inte på egen hand skapa ett ordnat och stabilt samhälle. Alla försök att bygga demokratiska och spontana ordningar måste sluta i ett allas krig mot alla. Stabilitet kan endast åstadkommas med tvång och övermakt. Locke antar att människan är en rationell och förnuftig varelse som äger förmågan att ingå kloka och fungerande avtal. Tvånget får i Lockes tankegång därför snarast en destruktiv roll. Det hindrar förnuftet från att forma ett fritt och välfungerande samhälle som överensstämmer med människornas önsknings. Visserligen medger han att det finns situationer som kräver makt och tvång. Men tvånget (staten) ses alltid som ett nödvändigt ont som med alla medel skall hållas så kort som möjligt.

8. Jag använder här uttrycket postmodernism i brist på bättre. Det är ett flytande och oklart begrepp, som kommit att stå som en samlande term för en rad tendenser i modern vetenskapsteori, som blott har det gemensamt att de i någon mening betonar det textuella på bekostnad av det kontextuella, framhäver det subjektiva framför det objektiva eller i vissa fall förnekar objektets existens eller meningsfullhet. Därigenom kommer den postmodernistiska strömningen att te sig relativistisk. Variationerna är emellertid betydande åtminstone i min användning av begreppet. Det innefattar tänkare som Foucault, Derrida, Barthe och i någon mån även Hayden White.

finna vilken historia som helst. Vad vi än diktar ihop kommer det att vara lika sant som någonting annat vi kan hitta på. Historien skulle i så fall – tillspetsat uttryckt – främst ha ett konstnärligt värde. Om den inte rymmer vare sig sanning eller kunskap, kan vi lika gärna hänge oss åt det som är mest estetiskt, mest spännande eller mest roande. Det är emellertid en förhastad slutsats.

Den postmoderna teorin är otvivelaktigt bestickande och den rymmer flera viktiga poänger. Jag kan exempelvis acceptera demonteringen av de stora berättelserna. I realiteten ser jag denna tendens som en del av det moderna samhällets fortlöpande sekularisering.⁹ Det börjar med att religionen raseras och fortsätter med att utopierna går samma öde till mötes. Samtidigt är det emellertid uppenbart att sekulariseringen skapar en tomhet i både det enskilda och i det kollektiva livet. Amputeringen av religion och utopi yttrar sig som ett slags fantomsmärtor, ur vilka det växer nya fantastiska föreställningar om Människans, Samhällets och Historiens mål och mening. Den nyandliga väckelsen är ett slående exempel på dessa behov. Det betyder emellertid inte att termen postmodernism representerar något avgörande nytt i förhållande till modernismen. Tvärtom fullföljer den, den utveckling som inleds med modernitetens genombrott.¹⁰ Även när det gäller dess förnuftskritik och relativism har postmodernismen starka förebilder i den romantiska reaktionen mot upplysningen.

Min viktigaste invändning mot det postmodernistiska tänkandet är emellertid grundad på en form av nykantiansk kunskapssyn. Som jag redan nämnt är det enligt denna uppfattning inte möjligt att nå kunskap om "das Ding an sich". Verklighetens natur är och förblir förborgad för oss. Det betyder emellertid inte att vi är avskurna från all kunskap. Enligt ett nykantianskt synsätt är vår kunskap begränsad av de kategorier i vilka vi förstår världen. Vi kan inte föreställa oss något utanför tid och rum. "Icke-rum" och "icke-tid" är och förblir obegripliga. Men till dessa kategorier skulle jag vilja tillfoga att vårt tänkande dessutom är strukturerat av kategorin "subjekt – objekt".

Vi äger, som Thomas Nagel hävdar i *The view from nowhere*,¹¹ förmågan att för ett ögonblick stiga ut ur subjektet och tentativt eller empatiskt be-

9. Tankegången är heller på intet sätt ny och inget som speciellt utmärker postmodern filosofi. Den uttrycks med stort skarpsinne av Friedrich Nietzsche och ingår som ett lågmält men oroväckande memento mori i allt modernistiskt tänkande.

10. För en utmärkt och inträngande analys av det moderna och även dess förhållande till det postmoderna, se Bo Isenberg, *Överflöd och ofullbordan*, Lund 2002.

11. Thomas Nagel, *The View From Nowhere*, New York 1986.

trakta både världen och oss själva från "den andres" synvinkel. Det innebär att vi ständigt växlar perspektiv och ser på oss själva som objekt och även kan leva oss in i att vara i den andres kläder. På denna förmåga grundas inte bara hela vår etik utan även vår vetenskap. Vi är inte alltid tvångsmässigt bundna att se världen ur subjektets snäva intresse utan kan även i en form av intellektuell lekfullhet betrakta den som en helhet oberoende av oss och våra omedelbara intressen.

Den postmoderna kritiken är, i likhet med den romantiska reaktionen på upplysningstänkandet, i grund och botten en långt driven subjektstilfilosofi. Den hävdar att subjektet saknar referentialitet och att all kunskap blott och bart är subjektiva sanningar där den ena bilden av världen och historien är lika god som den andra. Hos några av de mest framträdande postmoderna teoretikerna serveras subjektivismen som en hårt skruvad språkfilosofi. I likhet med sina romantiska föregångare driver sådana postmoderna tänkare som Lyotard och Derrida den kantianska förnuftskritiken ut i en avgrund. Vi är i denna tankefigur inget annat än språkets fångar. Det existerar inget "das Ding an sich". Världen är bara ord och tecken, ett ogenomträngligt språkspel och den dekonstruktion av språk och text som nästan alla variationer av postmodern filosofi talar om är inte en dekonstruktion för att nå fram till tingets kärna eller något slags sanning. Den tilltror sig blott förmågan att avtäcka ännu en illusion.

Hoppet i Guds frånvaro

Det går inte att bortse från att Kants förnuftskritik rymmer ett missmodigt perspektiv. Vi kan aldrig få säker kunskap om verklighetens natur. Tinget i sig trotsar även det mest utvecklade förnufts attacker. Det betyder emellertid inte att vi står helt utan kunskap och orienteringspunkter för att kunna förhålla oss till världen. Vi har trots allt erfarenheter som kan förädlas till kunskap genom noggrann analys och granskning. Denna granskning handlar väsentligen om jämförelse och konfrontation mellan olikartade erfarenheter och svårförenliga iakttagelser. För att vi skall godta en observation kräver vi att den skall kunna passas in i det sammanhang av andra och beprövade erfarenheter som vi redan gjort. Forskningsprocessen är i allt väsentligt ett sådant systematiskt granskande av observationer. För humanistens och historikerns del kan man beskriva denna jämförande prövning som ett oavbrutet arbete med att konfrontera texten med kontexten. Studiet av texten kan på ett avgörande sätt påverka kontexten och omvänt. I detta arbete med text

och kontext kan historikern i vissa fall nå fram till den dolda historien eller det osynliga sammanhang som gömmer sig i textens och kontextens undertext – den nya insikt som bara kan bli synlig genom att kombinera text och kontext. Att lyckas läsa undertexten är detsamma som att kunna se ”det som sker i det som synes ske”. Möjligen ger undertexten en flisa förståelse av den verklighet som annars är oss ogripbar.

Den postmoderna förnuftskritiken bortser från att det inte kan finnas något subjekt om det inte också finns ett objekt. Såväl subjekt som objekt skapas av vår ställning i världen. Vi kan varken se oss själva eller världen utan att föreställa oss den i subjekt-objektdualismens termer. Vår hjärna är helt enkelt inrättad på det sättet. Men den postmoderna teorin glömmer dessutom att vi äger förmågan att både leva som subjektivt handlande aktörer och samtidigt kunna distansera oss från det subjektiva intresset och handlandet och betrakta det utifrån som om det vore en objektiv process. Ur denna förmåga växer i realiteten allt det som vi talar om som kultur, vetenskap och moral. Moral är inte tänkbar om vi inte kan sätta oss själva i ”den andres” ställe och bedöma både världen och vårt eget handlande ur en objektiv vinkel.

Det är på samma sätt med vetenskapen. Det är poänglöst att tala om ren subjektivitet såvida man inte önskar hävda en renodlat skeptisk hållning – att all kunskap är omöjlig. Den subjektiva bilden av världen begränsas och tuktas helt enkelt av tvånget att även reflektera den i objektiva termer. Om man så vill kan man säga att våra båda tankeformer – den subjektiva och den objektiva – är varandras korrektiv och att varje uppfattning om vad som är sant eller falskt formas av samspelet mellan dem.

Aktörsperspektivet behöver således inte lämna oss helt i sticket då det gäller att förstå och utvinna kunskap om det historiska skeendet. Även om det inte kan tillhandahålla strukturalismens lagbundna och allt förklarande regelsystem, måste det inte vara ateoretiskt. I det historiska skeendet kan historikern urskilja *mönster* och regelmässigheter. Förutsättningen är emellertid att det historiska perspektivet skruvas upp till hög höjd så att detaljernas skärpa för ett ögonblick förtonar. Då kan vägar och stigar i skogen plötsligt skönjas – vägar som normalt inte kan ses för mängden av träd. Enligt min mening innebär det att historikern är tvingad att i viss grad anamma ett sociologiskt synsätt. Människors beteende är inte helt godtyckligt utan följer vissa regelbundenheter. De flesta av oss gör som alla andra gör och tänker som alla andra tänker. Att eftersträva likhet tycks vara en av den sociala organisationens starkaste impulser och samtidigt ordningens mäktigaste drivkraft. Som

Weber visade är de stora världsreligionerna ett uttryck för denna gemenskapslängtan och de former i vilka den gestaltas kan hjälpa oss att förstå de kulturella skillnader och likheter som präglar historia och samhällsliv.

Mönster eller struktur

Mönster är emellertid inte detsamma som struktur. Mönstret bygger på empiriska iakttagelser, systematiska resonemang och medveten konstruktion. Därför är dess giltighet begränsad. Det går inte att bygga lagar eller utkora styrande krafter med hjälp av de mönster historikern urskiljer i det historiska skeendet. Det är och förblir strukturtänkandets privilegium. Mönstret som kan framvaskas ur historiens väldiga och motsägelsefulla detaljrikedom är med andra ord inte deterministiskt. Det kan aldrig bli mer än en öppen hypotes eller en provisorisk formulering, som riskerar (eller kanske t o m är dömd) att alltid kullkastas av nya iakttagelser eller genom en enkel förskjutning av perspektiv eller tid. Det vi ser i historien är i denna mening en skrift i vatten, som sköljs bort av nästa tidvattensvåg och därför bara kan läsas här och nu och endast av oss.

Även om man tvingas medge att historien enbart skänker osäker och flyktig kunskap skänker den just den kunskap som vi efterfrågar och ibland även den kunskap som vi har behov av. Visserligen hävdade Tolstoj att ”historiker är människor som babblar svar på frågor ingen har ställt”. Delvis tror jag att han har rätt. Men till skillnad från Tolstoj anser jag att det är just detta historikern bör eftersträva och det gäller i särskilt hög grad i det moderna samhället. Det är nämligen stor skillnad på den kunskap som efterfrågas och den vi har behov av. Det är alltid makten som definierar vilken kunskap som efterfrågas. Den följer sin egen logik och söker i det förgångna endast det som kan stärka dess ställning i det nuvarande. Makten eftersträvar alltid först och främst stabilitet – på den punkten hade Hobbes tveklöst rätt. Därför vore det katastrofalt om historikern lät sig reduceras till en person som svarade på de frågor som ställdes. Det skulle bli fallet om vi följde Tolstojs råd, även om jag är övertygad om att det inte var vad han tänkte sig när han spydde galla över sin tids historiker.

Lika illa vore det och har det visat sig vara om historikern försöker rädda sin heder genom att omdefiniera sin uppdragsgivare. I den marxistiska och vänsterradikala traditionen har man trott sig kunna lösa problemet genom att ställa historien och historieforskningen i klassens eller folkets tjänst. Det är dessvärre ingen lösning. Oavsett om man går maktens eller vanmaktens

ärendet ligger frestelsen att tillrättalägga historien nära till hands. Resultatet av forskningens mödor är då alltid på förhand definierat och historikern arbetar i realiteten med bundet mandat. Det spelar sedan ingen roll om motiven är goda eller onda. Konsekvensen har en kuslig tendens att bli densamma, oavsett om viljan är god eller dålig.

Vari ligger då historiens mening och eventuella berättigande, för att nu återvända till den ursprungliga frågeställningen? Enligt min mening kan den bara återfinnas just i det förhållande, som utgör själva ämnets säregenhet, nämligen möjligheten att ta ett steg ut ur samtiden och se det nuvarande på distans. Det medför dock en rad svårigheter som framtidens historiker måste lösa på ett mer framgångsrikt sätt än vad vi hittills har lyckats med.

Först och främst innebär det att vi måste uppvärdera betydelsen av en seriös och ständigt pågående historieskrivning. Det räcker inte med att avlägga detaljerade resebeskrivningar från utflykter i det förflutnas utmarker. Historikern måste anstränga sig för att formulera ett samband mellan samtid och dåtid, trots att det som går att säga aldrig blir mer än ett provisoriskt svar. Endast ur en sådan konfrontation mellan skilda tidsperspektiv kan en verkligt kritisk historia växa. All historia värd namnet är alltså på en gång samtids- och dåtidshistoria – och varje historieskrivning som utelämnar det ena eller andra perspektivet är meningslös annat än som intellektuell själv-tillfredsställelse. Det behöver självfallet inte betyda att all historisk forskning skall sluta i någon slags svepande konklusion om resultatens relevans för samtiden. Det skulle förmodligen bara bli påklistrat. Men det betyder otvivelaktigt att en *syntetiserande historieskrivning* som självständig metaforskning måste få ett helt annat erkännande än vad den åtnjuter idag. Som det ser ut nu är det bara arkivforskning som räknas som "riktig forskning". Denna hållning i historikersamhället har medfört att historien avskurit sig från varje tänkbar publik annat än den rent kollegiala och att den samtidigt gjort sig impotent både som kritisk kunskap och som bred folklig bildning.

Jag har inte för avsikt att förtala arkivforskning eller källkritisk akribi, men jag tror det är av största betydelse att historikerna förstår att dessa tekniker inte ensamma kan skapa historisk insikt. Även den mest noggranna källforskning kan vridas och vinklas till direkt vilseledande resultat.

Historiens gång är godtycklig, slumpmässig och följer ingen uppenbar logik. Den är utan ordning och sammanhang, precis som livet självt och för att travestera Kundera skulle man kunna tala om en "historiens olidliga lätthet". Inför denna "lätthet" är vi utlämnade åt vårt eget tänkandes logiska struktur

och det är förmodligen därför vi blir uppbragta eller indignerade när vi upplever händelser som inte utan vidare låter sig inordnas under tankens formspråk. Fenomenet kan iakttas i våra humanistiska vetenskaper och kanske allra tydligast i historievetenskapen som ju samlar på erfarenheter och söker ordna dem till ett begripligt sammanhang. Det är förmodligen därför historievetenskapen är så upptagen av det förflutnas dramatiska, storslagna eller avskyvärda tragedier. Varför går stora och stabila riken under, varför slutar högstående kulturer att blomstra, varför drar människan ut i krig som bara leder till blod, svält och umbäranden, när vi alla kunde bli hemma och odla vår kål? Varför segrar inte alltid det goda och varför blir ibland det goda ont när det väl segrat?

I historien ställs vi oavbrutet inför gåtor, stora såväl som små, och när vi söker lösa dem är det egentligen förståelse och mening vi söker. Vanligen diskuteras historisk vetenskap som en fråga om att lägga ett skadat pussel där viktiga bitar gått förlorade. Det bekymmersamma är emellertid att det alls inte handlar om ett pussel och att problemet inte är att det saknas bitar. Istället är det ytterst sett vår intellektuella utrustning som hindrar oss från att förstå både nuvarande och förlorade världar. Det är vårt behov av att skapa mening, att få verkligheten att hänga samman, som reser sig som ett oövervinnligt hinder mellan vår vilja och vår förmåga att förstå verklighetens karaktär. Det sammanhang och den mening vi läser in i såväl samtiden som i det förgångna har vi lagt dit själva och vi kan aldrig vara säkra på att dessa sammanhang är korrekta om de nu överhuvudtaget finns.

Det förgångna är lika ovetbart som framtiden. Det vi kan vaska fram ur tidens flod är enstaka guldgruv, men vi kan inte och kommer aldrig att kunna gjuta dem samman till den klump som en gång avsöndrade dem. Historieskrivandet är därför dömt att bli det kritiska trevandetets konststart, ett ständigt pusslande med mikroskopiska flisor och utan förebild. Den förebild som borde finnas och som historiker ibland inbillar sig existerar, nämligen samtidens facit, är i realiteten än mer obegriplig och ogenomskådlig än det förflutnas dimmiga skeenden. Dock händer det stundtals att vi genom att låta Nu och Då belysa varandra lyckas lägga en vacker mosaik av de formlösa flisor tidens ström efterlämnar – en mosaik som inte bara fägnar ögat utan även tilltalar vårt intellekt och tycks oss ge en meningsfull bild av vår existentiella och sociala belägenhet. Förståelsen av det förgångna kan alltså skapa mening och den gör det framförallt genom att den ger underlag och styrka att tänka alternativ till det existerande nuets ordning. Det är sant att

moderniteten dödar både våra gudar och våra utopier och hotar att lägga världen öde för människorna. Bara kunskapen om och inlevelsen i det förgångnas evigt böljande tidvatten kan ge oss förmågan att finna nya och okända mål att kämpa för och lära oss att skilja på vilka landvinningar som är värda att slå vakt om och vilka som vi kan och bör offra för att göra världen bättre. Därför är det mosaikens skönhet och de ögonblickliga aha-upplevelser den skänker som utgör den humanistiska vetenskapens *raison d'être*, dess berättigande och dess enda möjliga mål. Ytterst sett gäller samma villkor för all vetenskap och all kunskap. Den enda skillnaden mellan humaniora och de mera s k "exakta" vetenskaperna är att historiens olidliga lätthet och det mänskliga förnuftets begränsningar blir så mycket påtagligare inom den humanistiska forskningen. I själva verket är alla humanistiska ämnen en balansgång på slak lina – en balansgång mellan konst och vetenskap. Hitintills har både historieforskningen och historieskrivningen sett denna balansgång som en svaghet – ett slags vetenskaplig omogenhet som man värjt sig mot. Vad jag velat plädera för i denna text är att balansgången om den medvetet och systematiskt utnyttjar perspektivförskjutningen mellan Då och Nu mycket väl kan förvandlas till en styrka och bli en väg till djupare förståelse såväl av det förgångnas förlorade världar som ett sätt att övervinna samtidens förrädiska självtillräcklighet. I bästa fall kan en sådan historiesyn kanske också hjälpa oss att projicera en bild av framtiden. Både den framtid vi vill ha och den vi vill undvika.

Summary: Return Ticket to the Past

All history is a dialog between the present and the past, between now and then. The difficult task of an historian is to play both roles in this dialog. He has to both formulate the questions of the present and find and express the answers of the past. It may appear to be an impossible task, doomed to failure because of the historian's subjective limits imposed on him by contemporary assumptions, values, and the intellectual climate. Subjectivity, however, is exaggerated as a problem and it is not exclusive to historians. It exists in all sciences and rests like a *memento mori* over all scientific endeavours. Researchers of the future will see the past in another light and from different angles than today's historians. This does not mean that the perspective of the present is meaningless or false, only that it is not eternally valid.

In reality, historians are dependent on the present because it gives their knowledge of history its value. Historians are time travellers who, on a mission from the present, visit lost worlds to find knowledge and understanding to problems of the present that are not provided by modern society. The historian's time travels enable him to see the world from a hidden or forgotten angle. This allows the historian's research to offer a deeper understanding of the present than any other social science. This is where historiography offers the most value. All other social sciences take current conditions for granted and sometimes even as absolutes. They have a tendency to view the present as natural and as a measuring stick from which everything else is to be judged and understood. As such, they postulate that we are always at the end of history. This concept is not accidental or a banal error in logic. It is actually the social sciences' fundamental credo, an absolute necessity for their existence. The social sciences paradoxically must assume that the world and society in general will remain as it is. If not, every stage of its current condition becomes impossible to use as the basis for the prognoses and predictions on which the social sciences base their legitimacy and assert their usefulness.

Only historians have the necessary tools that allow them to be able to see the present world in a distant mirror and in a critical light and thereby discover its weaknesses and its hubris. For this reason, it is a special obligation of historians to share their unique and invaluable knowledge with the present world.